

УДК 801.661:821.161.2

Г. І. Атрошенко, С. О. Супрун

СИМВОЛИ ВОГНЮ ТА СОНЦЯ ЯК ВИЯВ ДУХОВНОГО СВІТУ ЛЮДИНИ У ФОЛЬКЛОРНИХ ЗРАЗКАХ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

Дослідження ментальності українського народу, специфіки його світовідчуття і світорозуміння, звичайно ж, передбачає звернення до фольклорних зразків, до звичаїв, обрядів, традицій. Тоді й відзначаємо, що деякі образи несуть більше смислове навантаження, ніж інші. Саме такими в українському фольклорі є два взаємопов'язані образи: вогню та сонця (прообразу небесного вогню). Проблематика давньої символіки не зникла з наукового обрію, а набула розвитку у сучасних наукових студіях, де продовжується ствердження оригінальності українського національного світу та його відмінності на різних рівнях (духовному, матеріальному, культурному). А наразі в Україні знову з'явилася можливість досліджувати специфіку українського світосприйняття. Праць, присвячених безпосередньо символіці вогню та сонця у легендах і переказах Нижньої Наддніпрянщини, практично не існує, що підкреслює теоретичну та практичну необхідність нашої розвідки.

Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини репрезентують систему поглядів на людину і світ, їх вивчення дозволяє зробити крок до розуміння ментальних особливостей нашого народу, а, отже, і до заглиблення у психоестетичний генофонд української нації. Фольклорна спадщина Нижньої Наддніпрянщини несе у собі цілісну образно-символічну систему, в якій закодована інформація про світосприйняття наших предків, а вираження цього світосприйняття зафіксовано у багатьох фольклорних текстах різних жанрів. Дослідник фольклору Нижньої Наддніпрянщини І. Павленко зазначає, що «в останні роки значно зросла увага наукового світу до історії та культури Запорожжя, але обрядове життя ... рідко

привертає увагу дослідників» [1, с. 229], за нашими спостереженнями, як і образи-символи, що допоможуть розкодувати світогляд нижньонаддніпрянців..

Об'єктом нашого дослідження є збірка «Січова скарбниця (легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини)», що ідентифікує світогляд українця-вогне-(сонце)поклонника. Людина в цій «книзі народної пам'яті», на думку укладача, професора В. Чабаненка [2, с. 4], вірить у непогрішимість світла, а отже, сонця, вірить у нього, як у силу добра, і протиставляє його темряві, як уособленню зла. Солярну символіку зустрічаємо мало не в кожній легенді чи переказі: сонце згадується у розповідях про створення світу, про славних лицарів, у переказах про назви міст, сіл, селищ, гір тощо, фігурують також сонячні боги. Без сонця не буде життя (легенда «Вікна»: люди «одчиняли двері та решетом ловили *сонце*, щоб у хату світ унести»). Нижньонаддніпрянці вважали за богів природні стихії, породжені сонцем, вогнем і водою. Це й породило культ сонця, землі, місяця, зірок, тобто природи у всіх її виявах. У легендах і переказах символи вогню та сонця виконують роль значущих ланок свідомості наших пращурів.

Символіка сонця й вогню ідейно та композиційно обрамляє народні легенди, а також послідовно проходить через усю ліро-епічну оповідь у якості внутрішньої теми, що мотивує події. Оцінка історико-ідеологічного як епохального та ідейно-естетичного як неминущого значення сонячної та вогняної символіки легенд і переказів Нижньої Наддніпрянщини визначається тим, що, по-перше, вона є одним із суттєвих доказів їх давності й народності (укладач у своєму «Передньому слові» зауважив, що «із поданих фольклорних творів читач дізнається про походження назв багатьох населених пунктів та урочищ Нижньої Наддніпрянщини, на його очах оживе в героїчно-романтичних барвах минувшина Дніпрових порогів, Хортиці та Великого Лугу, йому відкриють свої таємниці степові могили і байраки, перед ним постануть на суд пам'яті затавровані народним гнівом зрадники, душогиби і гнобителі. Всяк знайде для себе в цих легендах і переказах духовну поживу, всяк, прочитавши їх, проймається ще більшою любов'ю до рідного краю, до свого народу» [2,

с. 5], а, по-друге, символіка сонця й вогню вводить народні оповіді Нижньої Наддніпрянщини у систему світової міфології та фольклору, нерозривно пов'язаної з боротьбою «світла» й «темряви» як передвісників «добра» і «зла».

Дослідники народної творчості визначають різні функції образів вогню та сонця у фольклорі. За нашими спостереженнями, давні образи вогню та сонця мають у фольклорних зразках Нижньої Наддніпрянщини найважливішу функцію для українського світу – віталістичну (життєву). Цю тезу доводить легенда-міф «Божич»: «Мовив Сокіл ... до Коляди: «Ти йди на Землю і там народи Божича-Молоде-Сонце. Коло золотее спороди!» <...> Народила золотоликого Божича-Молоде-Сонце. І нараз перетворився *Світ*. Щезла холодна п'їтьма. *Сонячні* промені впали на Землю, а люди впали на коліна, вітаючи народження *Золотого кола*. <...> А Божич здіймався все вище й вище. А з ним здіймалася вгору й Божа благодать ... утворилося синє небо. А по ньому плыв Божич-Молоде-Сонце. <...> І забували гаї і ліси під *Сонцем*. І ожила всяка пашниця, і налилося житне колосся добірним зерном. І ягоди співали хвалу *Сонцю*. І подивувався сам Творець всього суцього – Род, споглядаючи блакитне небо над Землею. І сказав він: «Се є Новий Світ» [2, с. 120]. Досить давнім в українців є уявлення про Сонце, яке живе у морі. Схоже на яечний жовток, оточене водою, воно прокидається, рухається небом, а на ніч знову ховається на морському дні. Уявлення це зберегла легенда «Красносвіт» [2, с. 204].

Характеристика образу Бога у легендах і переказах Нижньої Наддніпрянщини напрочуд важлива, адже саме від Бога, за народними віруваннями, походять вогонь і світло, саме Бог є «духовним сонцем» людини («До і після Христового народження» [2, с. 7]). Для нижньонаддніпрянців християнський бог – наступний етап розвитку Даждьбога – бога небесного світла, сонця та бога Перуна, який первісно був богом вогню. Легенди розповідають, що Бог є богом сонця і вогню. Український світ продовжує культивувати образ головного і тепер уже єдиного бога, як первісно бога вогню і сонця. Сонце – нагорода, яку отримали люди від Бога; за те, що до нього погано

ставилися, були вони й покарані: «Господь создав землю, а потім людей, і вони довго жили без *сонця*. Зжалівся Господь над світом і послав святе *сонечко*. Одні люди радувались. А інші не злюбили *сонця* – почали насипать високі могили, аж до неба, і почали з тих могил плювать на праведне *сонце*. Розгнівався Господь, і хто з людей плював, той на могилі й скам'янів» [2, с. 62].

Сонце – це й очищення (легенда «Душа людини»: коли помре людина, то її душу «намагаються вхопити лукаві ... а янголи їх проганяють. <...> підхоплять душу ... на крила і несуть на схід *сонця*» [2, с. 65]).

Найважливішими із функцій вогню й сонця для українського духовного світу були віталістична та легіфікаційна, оскільки у фольклорі образ вогню-світила ідентифікується як образ життя.

Провідний та визначальний архетип української культури – Світло. Уособленням небесного й духовного світла є Вогонь і його головний вияв – Сонце. Образ *сонця* у легендах і переказах Нижньої Наддніпрянщини наскрізний, до нього традиційно звертається оповідач. Послідовно підкреслюється мотив святості сонця: всі негативні вчинки потрібно встигнути зробити *до сходу сонця*, аби сонце не знищило їх носія (легенда «Покарання зрадника»: козаки «*до сходу сонця* понасипали своєї землі в чоботи») і поїхали шукати зрадника, щоб покарати його; легенда «Як запорожці взяли Азов»: «*до сходу сонця* орда убралась к бісовій матері в Туреччину»).

Сонце у легендах і переказах Нижньої Наддніпрянщини виступає символом правди. Сталим є словосполучення «*поки світ сонця*». Світ без правди порівнюється зі світом без сонця, зануреним у непроглядну темряву зневіри, неволі й брехні (легенди «Вікна», «Проклятий попович»). «*Поки світ сонця*» – як присяга запорожців у своїй непереможності, непорушності своїх ідеалів, своєї землі: «Запорожці як виходили з Великого Лугу, то прощались: – Прощай, батьку Великий Луже! Не звели ми тебе, не зведе ніхто, *поки світ сонця!*» («Прощай, батьку Великий Луже!») [2, с.197], «Дніпро ... ревтиме, *поки й світ сонця!*» («Діти Лимана») [2, с. 72].

Щодо образу *вогню*, то, за нашими спостереженнями, найактивнішим, домінантним у народних оповіданнях є значення «нищівний,

згубний вогонь»: «із змія *вогнем палить*», «трава, як ліс ... *запалиш*, так вона *горить* неділь дві або три», «по тім боці *вогні горять*, нікому тушити», «оце *випалить* Нечоса з гармати <...> Все *палить* та *палить*» [2, с. 76, 114, 140, 147]. Вогонь – велика сила, але й проти нього є захист: «Як будете молитву знати, ... ніколи, аж до кінця світу, не буде вас ніякий *вогонь* брати» [2, с. 111].

Загалом, у легендах і переказах Нижньої Наддніпряниці образ вогню реалізує значення: нищівний, згубний – засіб фізичного знищення; тотального знищення у межах земних можливостей; апокаліптичний вогонь – знаряддя Божої кари; засіб відплати, кари, помсти. Меншою мірою, але представлені такі значення, як: «жертвний вогонь» (переказ «Про запорожця Ониська та його жінку» – «вийняв з кишені кресало, викресав вогню ... хата й запалала» [2, с. 168]), «життєдайний вогонь» («Як хочеш їсти, розводь вогонь, бери казан, вари страву» [2, с. 119]), атрибут людського буття (козаки на Запорозжжі не могли обходитися без вогню, бо «люлька в них найперша подруга» [2, с. 119]).

Серед значень образу вогню у легендах і переказах Нижньої Наддніпряниці домінують міфологічні значення. Чи не найбільшу увагу приділено підземному вогню. Вогонь – обов'язковий атрибут «нижнього світу», де, за повір'ями, перебувають душі предків та всілякі чудовиська (легенди «Бог, Христос і диявол», «Відьма шкодить козакові», «Стоять вони від створення світу», «Плата за непослух», «Покарання за гріх», «Митарства душі»).

Ритуальні вогні палили під час свят літнього та зимового сонцестояння, сподіваючись на милість божества, від якого залежав майбутній урожай (легенди «Благословення і прокляття Христа», «Вечеря», «Бога не обдуриш», «Чарівне вугілля»). Із тією ж метою ритуальний вогонь запалювали в час лиха: щоб попередити про небезпеку від ворога, особливо під час татарських набігів на українські землі: «Як стугонить земля, то ото суне орда. Тоді запорожці розкладають на могилах *вогнища*, а самі – на коней та й скачуть до свого стану. Поки добіжать, то кошовий уже й на коні грає, уже й литаври гудуть» («Боротьба з ординцями») [2, с. 138]; «Як же було вглядять

татарву, то зараз ... *запалювать* фігуру ... і в одну годину весь край оповіститься, щоб люди по степах і в плавнях ... втікали» (переказ «Козацька сторожа в степу») [2, с. 140].

В Україні вірили, що на місці заритого скарбу вночі світяться сині вогники. Якщо в такий вогник кинути шапкою, хустиною, поясом або ж чоботом, закляття зникне, і скарб можна буде викопати. Скарб можна здобути і за допомогою вогняної квітки папороті, що зацвітає в ніч на Івана Купала.

У «Січовій скарбниці» є досить великий розділ, присвячений скарбам, захованим у різних місцях, – «Заклятий скарб». Народні легенди і перекази («Скарб на острові Стрільчому», «Скарби на острові Кухарському», «Скарб на острові Таволжаному», «Скарби в урочищі Сагайдачному», «Скарб у Нехворощі») розповідають про скарби, і свічки можуть показати, де вони: «На Кухарському острові жили запорожці, і там багато сховано скарбів. <...> Розповідав колись один старий чоловік: – Іду, – каже, – з рибальства через острів (а діло було, значить, уночі проти Нового року), коли в однім місці *свічечка блись, блись!* І в другім – *блись, блись!* Потім як залушать ті *свічечки* скрізь» [2, с. 246].

Народне оповідання «Як узяти скарб»: «Коли тобі доведеться побачити вночі на могилі *свічку з полум'ям*, то ото запевне в тій могилі захований скарб. Тоді треба зараз же упасти на землю, стягти з правої ноги чобіт, витягти з нього вустілку й кинути на *вогонь*. *Свічка* від того *погасне* <...> Там закопано клад» [3, с. 268]. Поряд із вогнем біля скарбів і образ сонця: «... знайшов *казанок* із червінцями. *Казанок*, кажуть, червоної міді, справжній, запорозький», «... поставили *казан* із грішми та й загорнули землею» [2, с. 249, 252] – закопані скарби у чомусь, що за формою – як сонце.

У легендах і переказах Нижньої Наддніпряни велику увагу приділено і земному вогню. Проявом поваги до так званого земного вогню було вшанування хатнього вогнища. Його вважали частиною небесного вогню. Люди вірили, що устрій житла має відтворювати загальний світоустрій. Лише за цієї умови життя людини буде гармонійним, а житло стане надійним притулком і захистом. Піч

у такому випадку (як і сволок, покуть чи поріг) була місцем сакральним. Тут через жертвоприношення, молитви та виконання ритуалів відбувалося спілкування людини зі світом богів та предків.

Піч нижньонаддніпрянці вважали місцем переходу до іншого світу. Невипадково нечиста сила з'являється з півного отвору і зникає в ньому: «Зайшов я в хату ночувати, повкладалися ото вже люди й спати, а в моєї хазяйки горить світло. Коли це ... баб ... повна хата назбиралась. Вийняли вони із печі черепок чогось та й стали мазати ним під руками. Помаже оце під руками та й полетить у бовдур; так усі й повилітали. Я й думаю собі: “А чи не помазати, бува, й мені?”. Підійшов я до черепка, засунув туди пальці та й під руками, коли це як понесе мене у бовдур, винесло надвір, несе та й несе. Лечу, дивлюсь – уперед мене летять відьми ті, що були у хаті» [2, с. 32], чи: «Відьма ... підійшла до печі, нахилилася, заглянула всередину і полетіла в димар. Тільки передсвітом повернулася вона до хати таким же чином, як і відлітала. Сорочка на відьмі була мокра <...> Сестра встала, затопила піч й кинула відьмину сорочку у вогонь» [2, с. 33]; «Якось ночю зійшлись відьми у хату до хазяйки, а наймит не спить, дивиться. Мотаються вони по хаті, наварили вареників і, хто їх зна у віщо, вмочили. Кожна з'їсть вареника і летить вверх». Русалки після закінчення терміну їхнього перебування на землі ідуть під землю, у воду або у вогонь. Якщо ж русалка чомусь потрапляє до людської господи, вона зникає в печі або вилітає через димар. У печі (припічку) може бути схованим скарб, і його ніхто не зможе забрати, їх (гроші) сховали «гайдамаки на покаяння» і лежатиме він «поки світ сонця» («Скарб у печері») [2, с. 249].

Простеживши взаємопроникнення образів-символів вогню та сонця у легендах і переказах Нижньої Наддніпрянщини, виділяємо символи: вогонь як символ сили духу («Чим живе душа», «Відьма шкодить козакові»); вогонь і серце («Як діти сонце визволили»; «Як диявол дитину підмінив»); сонце як символ відродження душі («Митарства душі»); вогонь – символ страждання («Бога не обдуриш», «Осокори Братки»); вогонь – символ любові («Дівчина-відьма»; «Балка Киз-яр»); солярна символіка – символ знання («Богатир на

Лимані», «Кам'яні баби»; «Вікна»); сонце – захисник («До і після Христового народження»; «Відьми ховають зорі», «Божа покара»); вогонь як символ життя («Знахарка і пропасниця»; «Змієві сліди»); вогонь – очищення («Зозуля й соловейко»; «Заміри диявола»).

Світогляду нижньонаддніпрянців притаманне паралельне сприйняття образів вогню і сонця. Люди люблять сонце (і життєдайний вогонь), захоплюються ним, обожнюють, бо зобов'язані йому щастям жити; як живі істоти, вони бояться антипода сонця – темряви, вона символізує протилежність життя – смерть і вічний спокій: «... у бездонній прірві ... жила нечиста сила. ... манив диявол до себе людей. ... сховатъ у темну яму *сонце*, щоб вічна ніч на землі настала і щоб люди посліпли. ... ждуть люди *сонця*, а воно не сходить. ... *загорівся* на Лисій горі *вогник!* ... Украдемо в нечистого *вогонь* і на весь світ *багаття розпалимо*, щоб видно було. ... манив сатана своїм *каганцем*. ... *сонце* нашло вихід, виринуло з прірви і дітей на собі винесло» [2, с. 69]). Образ сонця у легендах і переказах Нижньої Наддніпрянщини ідентифікується з найкращим, найчистішим у житті; це втілення ідеального, яке існує у світі; і мотивується це тим, що Сонце є джерелом життя: «як тільки сонечко обіздріє, обжене росу. Зараз квіточки на ньому й порозвертаються» [2, с. 91]).

У «Січовій скарбниці» маємо традиційне висвітлення символу сонця, що базується на усвідомленні його як першопричини створення світу й людини. Сонце трактується не тільки як уособлення світла й тепла, але і як життєдайне джерело, як основа добробуту і спокою.

Вогонь, сонце, світло – це сили, що дозволяють відродитися, символізують ідею відродження, повернення, воскресіння після смерті, виходу з мороку. Кожне світло має свого антипода – темряву: біле і чорне, світло і тінь, добро і зло, Бог і диявол, Христос і нечистий. Цю подвійність знаходимо у легендах «Табак чи тютюн»; «Чортове зілля»; «Петрів батіг»; «Праведник на горі Ахон»; «Бог, Христос і диявол»; «Юда і Пілат» та ін.

Отже, найважливішими із функцій сонця й вогню були віталістична та легіфікаційна, оскільки вони були основоположними для

духовного світу української людини, і це яскраво проявилось у легендах і переказах регіону.

Література

1. Павленко І. «Хрещення на Запорозжі, або як запорожці кутю проганяли» / І. Павленко // Культура народів Причорномор'я. – 2003. – Сентябрь. – № 43. – С. 229-233.
2. Січова скарбниця: легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини / Упоряд., ред., перед. слово В. Чабаненка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 492 с.

Анотація

Г. І. Атрошенко, С. О. Супрун. Символи вогню та сонця як вияв духовного світу людини у фольклорних зразках Нижньої Наддніпрянщини

Статтю присвячено дослідженню художніх образів-символів у легендах та переказах окремого регіону України – Нижньої Наддніпрянщини. Мета статті – проаналізувати художню символіку вогню та сонця як вияв духовного світу людини. У легендах і переказах символи вогню та сонця виконують роль значущих ланок свідомості наших пращурів. Символіка сонця й вогню ідейно та композиційно обрамляє народні розповіді збірки «Січова скарбниця», а також послідовно проходить через усю ліро-епічну оповідь у якості внутрішньої теми, що мотивує події. Найважливішими із багатьох функцій вогню й сонця для українського духовного світу були віталістична та легіфікаційна, оскільки у фольклорі образ вогню-світила ідентифікується як образ життя, як життєдайне джерело, як основа добробуту і спокою.

Ключові слова: фольклор, образ-символ, художня символіка, вогонь і сонце, легенди і перекази.

Аннотация

Г. И. Атрошенко, С. А. Супрун. Символы огня и солнца как выражение духовного мира человека в фольклорных образцах Нижнего Приднепровья

Статья посвящена исследованию художественных образов-символов в легендах и преданиях отдельного региона Украины – Нижнего Приднепровья. Цель статьи – проанализировать художественную символику огня и солнца как проявление духовного мира человека. В легендах и преданиях символы огня и солнца исполняют роль значимых звеньев

сознания наших предков. Символика солнца и огня идейно и композиционно обрамляет народные рассказы сборника «Січова скарбниця», а также последовательно проходит сквозь весь лиро-эпический рассказ в качестве внутренней темы, которая мотивирует события. Одними из главнейших функций огня и солнца для украинского духовного мира были виталистическая и легификационная, поскольку в фольклоре образ огня-светила идентифицируется как образ жизни, как животворный источник, как основа достатка и спокойствия.

Ключевые слова: фольклор, образ-символ, художественная символика, огонь и солнце, легенды и предания.

Summary

A. Atroshenko, S. Suprun. The Symbols of the Fire and the Sun as the Expression of Spiritual World of Human in Folk Images of the Lower Dnieper

The article studies artistic images and symbols in the legends and tales of the specific region of Ukraine – the Lower Dnieper. The purpose of the article is to analyze artistic symbolism of the fire and the sun as a manifestation of the spiritual world of human. In the legends and tales the symbols of the fire and the sun act as important links in the consciousness of our ancestors. The symbolism of the sun and the fire ideologically and compositionally frames the folk story collection «Sich Treasury» and consistently go through all lyric-epic tale as internal theme motivating event. The most important of the many functions of the fire and the sun for the Ukrainian spiritual world was vitalistic function as in folklore the image of fire-luminary identified as a way of life as a viable source, as a basis for prosperity and peace.

Key words: folklore, image and symbol, artistic symbolism, fire and sun, legends and stories.

Інформація про авторів

Атрошенко Ганна Іванівна – ORCID: 0000-0002-2051-1081; кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького; вул. Леніна, 20, м. Мелітополь, Запорізька область, 72300, Україна

Супрун Стелла Олександрівна – студентка 4 курсу філологічного факультету Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького; вул. Леніна, 20, м. Мелітополь, Запорізька область, 72300, Україна